

MAÂRİF SALNÂMELERİNE GÖRE TRABLUŞSAM SANCAĞI'NIN

EĞİTİM KURUMLARI

Kürşat ÇELİK*

Özet

Osmanlı devletinin bir yıl içinde olan eğitim ve öğretim hizmetlerini tespit etmek amacıyla hazırlanmış olduğu maârif salnâmeleri, araştırmacılar için birinci elden kaynaklardır. Bu yıllıklar, yazıldıkları dönemin eğitim kurumları, öğrenci, öğretmen sayıları ve teşkilatı hakkında pek çok bilgiyi ihtiva etmektedir. Bu çalışmada Osmanlı devletinde Beyrut vilayetinin sancağı olan Trablusşam'ın eğitim kurumları, maârif salnâmeleri verilerine göre araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Trablusşam, Eğitim, Maârif Salnâmesi*

THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF SANCAK OF TRIPOLI (TRABLUŞSAM) ACCORDING TO MAARİF SALNAMES

Abstract

Maarif salnames (annuals of education), prepared by ottoman Empire in order to determine the services of education and teaching within year in the contry, are first-hand sources for researchers. These annuals include much information about educational institutions of the period in which they were published, the number of students and teachers, and the organization. In this study, educational institutions of Tripoli (Trablusşam), which is a sanjak of the province of Beirut in Ottoman Empire, have been investigated according to date on the annuals of education.

Key Words: *Tripoli, Education, Annual of Education (Maarif salnames)*

Giriş

Günümüzde Lübnan Devletinin kuzey vilayeti olan Trablusşam, antik çağda önemli bir Fenike şehri olup sırası ile Persliler, Romalılar, Araplar, Haçlılar ve Memlûkluların idaresinde kaldıktan sonra 1516'ta Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi ile Osmanlı topraklarına dahil edildi. 19. Yüzyılda Beyrut vilayetinin beş sancağından¹ biri olan olan Trablusşam güneyinde Cebel-i Lübnan sancağı, doğusunda Suriye vilayetinin Hama Sancağı, kuzeyinde Lazkiye sancağı ve batıda ise Akdeniz ile sınırlı idi (Sami, 1311: 2298; Beyrut Vilayeti Salnâmesi, 1322 H. (1904–1905 M.): 300; Orhonlu, 1978: 452). Trablusşam Sancağının toplam alanı ise 5969 Km² idi (Cuinet, 1896: 4).

* Yrd. Doç. Dr., Adiyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, kursatel@gmail.com.

¹ Beyrut Vilâyeti; Beyrut, Akkâ, Trablusşam, Lazkiye ve Belkâ (Nablus) Sancaklarından oluşmaktaydı.

Eğitim kurumlarının konumu, dini cemaatlerin eğitim-öğretim durumu, yabancılara ait eğitim kurumları ve öğrenci sayıları konularının aydınlatılması için Trablusşam'ın incelenen dönemdeki idarî taksimatı ve nüfusu hakkında detaylı bilgilere ihtiyaç vardır. Bu sebeple ilk olarak Trablusşam sancağının idarî taksimatı ve nüfusu hakkındaki bilgi verilecektir.

Trablusşam Sancağının İdarî Taksimatı

Trablusşam Sancağı 1888'de, Trablusşam, Safeyta, Akkâr ve Hisnü'l-Ekrâd, adlarında 4 kazâdan oluşmaktaydı. Aynı yıl Trablusşam'ın 6 nahiyesi, 567 köyü vardı. 1894-1905 yılları arasında 4 kazâ, 5 nahiyesi ve 673 köyü olan, Trablusşam'ın 1908-10 yıllarında ise 4 kazâsı, 6 nahiyesi ve 972 köyü bulunmaktaydı.

Nahiyelerin hepsi Trablusşam'ın yani merkez kazânın yönetim alanı içinde bulunuyordu. Dönemler arasında kazâlardaki köy sayısı ise şu şekildedeydi.

Trablusşam'ın köy sayısı 1888-1910 yılları arasında aynı olup bu sayı 91 idi. Aynı şekilde bu yıllar arasında Akkâr kazâsının da köy sayısı 174 olup değişmemiştir. Safeyta kazâsının 1888'de 202, 1894-1910 yıllarında 301 köyü vardı. Hisnü'l-Ekrâd kazâsının ise 1888'de 100, 1894-1905'de 106, 1908-10'da 407 köyü vardı. Trablusşam Sancağının idarî taksimatı ise şu şekilde oluşmuştur;

TABLO - 1 Trablusşam Sancağı'nın İdarî Taksimâtı (1894-1910)

	Sancak Adı	Kazâ Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
(1894-1905) ²	Trablusşam Sancağı	Trablusşam Kazâsı (Merkez kazâ)	--	19
		--	İskele	--
		--	Zenniye	35
		--	Tartus	4
		--	Arvâd	--
		--	Hâzur	33
		--	Toplam	91
		Sâfeyta Kazâsı	--	301
		Akkâr Kazâsı	--	174
		Hisnü'l-Ekrâd Kazâsı	(Merkez) Tel Kelh Köyü	106 (Mezrâ)
(1908-1910) ³	Trablusşam Sancağı	Trablusşam Kazâsı	--	19
		--	Minye	--
		--	İskele	--
		--	Tartus	4
		--	Arvâd	--
		--	Zenniye	35
		--	Hazur	33
		--	Toplam	91
		Safeyta Kazâsı	--	301
		Akkâr Kazâsı ⁴	--	174
Hisnü'l-Ekrâd	--	407		

² Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1312 H. (1894-1895 M.), s. 582-585; Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1315 H. (1897-1898 M.), s. 389-390; Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1316 H. (1898-1899 M.), s. 452-454; Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1322 H. (1904-1905 M.), s. 623-624.

³ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1327 H. (1909-1910 M.), s. 600-602; Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1326 H. (1908-1909 M.), s. 112-113.

⁴ 1321 Maârif Salnâmesinde "Akkâr" adı yerine "Akkâ" adı kullanılmıştır. Burada baskı hatası olduğunu düşündüğümüz için Akkâr adını kullandık. İlgili dönemde Akkâ sancağı, Beyrut vilayetine bağlıdır. Dolayısıyla kast edilen yer Akkâr kazâsı olmaktadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Trablusşam merkez kazâsına bağlı olmak üzere 1908-10'da *Minye* adında yeni bir nahiye oluşturulmuştur. Fakat yeni teşkil edilen bu nahiyenin kaç köyü ihtiva ettiği kaydedilmemiştir. Aynı şekilde *Arvad* ve *İskele* nahiyelerinin de köyleri hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

Trablusşam Sancağının Nüfusu

Sancakta 1893-4 tarihinde 64.943 erkek, 59.842 kadın olmak üzere toplam 124.785 nüfus mevcuttu (Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1311 H. (1893-1894 M.): 404-405). Vital Cuinet'in "*Syrie, Liban et Palestine*" isimli eserinde 1895 tarihinde, 67.800 müslüman, 8.257 katolik, 8.300 ortodoks ve 11.732 diğerleri olmak üzere sancağın toplam nüfusunu 96.109 olarak belirtmiştir (Cuinet, 1896: 121). Resmi rakamlara göre ise 1908-9 tarihinde sancağın nüfusu 100.963 müslüman, 27.826 rum ortodoks, 660 katolik, 10.392 maruni, 392 protestan, 64 musevi, 25 latin olmak üzere toplam 140.331 kişi idi (Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1326 H. (1908-1909 M.): 112-113). 1914'de ise 118.655 müslüman, 39.763 rum, 16.083 maruni, 1057 rum katolik, 774 protestan, 72 yahudi, 23 latin, 5 ermeni olmak üzere toplam 138.731 nüfusa sahipti (Karpas, 2003: 214-215). Verilen nüfus miktarları incelendiğinde toplam nüfus içerisinde Müslümanların çoğunlukta olduğu, Müslümanları sırası ile Rum Ortodoks ve Marunilerin takip ettiği görülmektedir. Müslümanların yoğun olarak sancak merkezi Trablusşam da yaşarken, Rum ve Marunilerde yoğun olarak Akkâr kazasında yaşamışlardır.

Trablusşam Sancağında Eğitim Kurumları

Eğitim kurumları açısından Osmanlı devleti klasik dönemde kendisinden önceki devletlerin devamı niteliğinde bir yapıya sahipti. 18 ve 19. yüzyılla eğitim alanında yeni gelişme ve değişimlerin yaşandığı yüzyıllar olmuştur. Klasik dönem eğitim kurumları olan medreselerle birlikte ibtidaîler, rüşdiye ve idâdiler eğitimde yer almaya başlamışlardır. Eğitim kurumlarının devrin şartlarına bağlı olarak değişmesinin yanı sıra yabancı devletlerin misyonları vasıtasıyla kurmuş oldukları misyoner okulları da bu dönemde faaliyet göstermeye başlamışlardır.

19. Yüzyılda devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütülebilmesi için maârif yapılanmasına başlanmış, bu kapsamda 1857'de kurulan *Maârif Nezareti* ile zaman içerisinde her vilayete bir maârif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan *Maârif-i Umumiye Nizamnamesi* teşkilatın idare ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır (Cevad, 1338: 469-509).

Azınlık mektepleri ise 1866'da kurulan *Mekatib-i Gayr-i müslim ve Ecnebi Müfettişliği*'nin bünyesinde çalışmalarına devam etmişlerdir.

Osmanlı devletindeki genel eğitim kurumlarından hareketle Trablusşam Sancağında bulunan eğitim kurumlarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Medreseler

Medrese "*ders yapılan*" veya "*ders çalışılan*" yer demektir. İlk medreseler İslam dinin doğuşuyla birlikte camii ve mescitlerin yanında dini bilgilerin öğretildiği birer merkez olarak kurulmuşlardır. X. asırdan itibaren İslam dünyasında devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreseler oluşmaya başlamıştır (Unan, 1999:

150). İlk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasından önce Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist *vihara*'larından örnek alınarak kuruldukları söylenmektedir. Bu viharaların ya da Türkçe adıyla *toym*'ların Türkistan ve Horasan'da İslamiyet'in yayılmasında önemli hizmetleri olduğundan bahsedilir. Medrese denince ilk akla gelen, 1057'de büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan *Nizamiye* medresesidir. Kendisinden sonra kurulan medreselere örnek olacak kadar sistemli olmasının yanı sıra devrinin pek çok alimini, muallim olarak çalıştıracak kadar ünlü bir medresedir. Selçuklu medreselerinin en büyük özelliği öğrencilerine sağlamış olduğu barınma, beslenme ve burs imkânları idi. Medreselerin en çok geliştiği yer ise Anadolu'dur. Anadolu'da kurulan Selçuklu medreseleri Beylikler döneminde de devam etmiş, hatta Amasya, Konya Kayseri, Karaman ve Aksaray'daki medreseler aynen Osmanlı devletine intikâl etmiştir (Taşkın, 2008: 350-355; Baltacı, 1976: 8-15).

Osmanlılar döneminde, orta ve yüksek öğretimi sağlayan medreselerin ilki Orhan Gazi tarafında İznik'te kurulmuştur. Orhan gaziden sonra başa geçen padişahlar pek çok medreseler yaptırmışlardır. Kimi bölgelerde ele geçirilen manastır ve kiliseler gibi dini yapılar medreselere dönüştürülmüştür⁵. Osmanlı medreseleri Anadolu beylikleri ve Nizamiye medreseleri örnek alınarak yapılmış olup hepsi talebenin yatıp kalktığı, yiyip içtiği ve dershanesinde ders gördüğü vakıf müesseseleridir (Kütükoğlu, 2000: 5). Fatih'in *Sahn-ı Seman* ve Kanuni'nin kurduğu *Süleymaniye* medresesi Osmanlı medreselerinin en iyi örnekleridir. Osmanlı medreseleri, müderrislerin aldıkları yevmiyelere ve okutulan kitaplara göre sınıflandırılmışlardır.

Osmanlı idaresindeki Trablusşam'ın eğitim kurumları ile ilgili ilk toplu bilgiler veren Evliya Çelebi Trablusşam şehrinde 7 medrese, 3 dârü'l-hadis, 17 mektep ve 7 tekke bulunduğunu belirtmiştir (Evliya Çelebi, 1993: 65).

1903-1904 kayıtlarına göre Trablusşam'da bulunan medreseler ise şunlardır;

Tablo -2 1903-1904'de Trablusşam'da Bulunan Medreseler

Kazâ	Medresenin İsmi	Bulunduğu Mahalle	Müderrisi	Öğrenci Sayısı
Trablusşam	Danyâl	Haddâdin	Hüseyin el-Cer	10
Trablusşam	Recibe	Haddâdin	Hüseyin el-Cer	15
Trablusşam	Sakarkıya	Haddâdin	Mecid-i Mağribi	10
Trablusşam	eş-Şemsiye	Nuri	Şeyh Halil Sadık	17
Trablusşam	Devisiyye	Bâbü'l-Hâdid	Şeyh Hamid	2
Trablusşam	Hamidiyye	Terbi'ye	Şeyh Necib	2
Trablusşam	Cabâk	Tahtü'l-Kal'â	Emin İzzeddin	10
Trablusşam	Sevsiye	Mellahâ	Şeyh Mahmud	6
Trablusşam	Mersibiye	Sevikâ	Şeyh Mehmed	4
Trablusşam	Deba	Sağâ	---	---
			Toplam	76

(Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 423)

Kayıtlara göre sadece Trablusşam merkez kazâdaki 10 adet medrese tespit edilirken, maârif salnâmelerinde diğer kazâlara ait bir bilgi yer almadığı için bunlarla ilgili bilgilere ulaşılamamıştır. Trablusşam medreseleri ile

⁵ Osmanlı devletinde ele geçirilen yerlerdeki manastır ve kiliselerin camiye çevrilmesinden sonra, bu mekanlarda medreseler de ihdas edilmiştir.

ilgili bilgi veren Mehmet Behçet ve Refik Temimi, Trablusşam'da pek çok medresenin bulunduğunu, bildirdikten sonra bu medreselerde *Tefsir, hadis, fıkıh, ilm-i kelâm, lügât, nahv* gibi derslerin verildiğini belirterek bu medreselerde devrinin ileri gelen meşayihlerinden *Şeyh Derviş et-Tedmurî, Şeyh Abdullah es-Sefaî, Şeyh Arabî, Şeyh Mahmud en-Nişâbe Şeyh Abdulgânî er-Rufâî* gibi zatların yetiştiği ve bu medreselerde ders verdiklerini de belirtmişlerdir (Behçet ve Temimi, 1336: 304, 309-313).

Trablusşam'daki medreselerde toplam olarak 76 öğrenci eğitim almıştır (bkz. Tablo-2). 17 öğrenci ile Nuri mahallesindeki eş-Şemsiye medresesi en fazla öğrenciye sahip iken Devisiyye ve Cabâk medreseleri 2 öğrenci ile en az öğrenciye sahip medreselerdi. Müderrisler farklı iki medresede çalışabilmişlerdir. Örneğin, Müderris Hüseyin el-Cer, Danyâl ve Recibe medresesinde ders vermiştir. Trablusşam şehrinde 3 medrese ile Haddâdin mahallesi en fazla medreseye sahip mahalle olmuştur. *Nuri, Bâbü'l-Hâdid, Ter'biye, Tahtü'l-Kal'a, Mellahâ, Sevikâ ve Sağâ* mahallelerinde ise birer medrese vardı.

İbtidâiler

1869 tarihinden önce ibtidâi terimi yerine sıbyân mektebi terimi kullanılmaktaydı. Modern ders programlarının yaygınlaşması üzerine Bâb-ı âli, geleneksel sıbyân mekteplerinin müfredatını değiştirmek yerine, modern ilköğretim okullarının açılmasını tercih etmişti. 1862 yılında Maârif Nezâretinde oluşturulan bir komisyonla, birçok yeni karar alındı ve alınan bu kararlar 1872 yılında, hayata geçirilerek *ibtidâi mektebi* adıyla ilköğretim okulları kuruldu (Ergin, 1977: 466-467).

Osmanlı devleti, 19. yüzyılla birlikte eğitim alanında atılım yapabilmek için eğitim kurumlarının yaygınlaşmasını devlet politikası haline getirmişti. İlk olarak da ibtidâilerin sayısını artırmak ve buraları cazip hale getirmek için çeşitli kararlar alınmıştı. Bu kararlardan bazıları şöyle idi; fakir öğrencilere elifba cüzü dağıtmak, hazine-i hassadan kaynak aktararak ibtidâi olmayan şehirlere ibtidâi açmak, ibtidâilerde çalışan görevlilerin maaşının maârif bütçesinden karşılamak (Nurdoğan, 2005: 60-64).

İbtidâilerde okutulan dersler ise şunlardı; *elifba, Kur'an-ı Azimü's-şan, tecvid, ilm-i hal, ahlak, sarf-ı osmanî, imla, kıraat, mulahhak tarih-i osmanî, muhtasar coğrafya-i osmanî, hesap, hüsn-ü hat* (Baltacı, 2002: 455).

1900-1901 kayıtlarına göre Trablusşam'da bulunan ibtidâiler şunlardı;

TABLO – 3 1900-1901 Trablusşam'da Bulunan İbtidâileri

Kazâ	Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi
Trablusşam	Nur Mahallesi	23 Haziran 1879
Trablusşam	Muhattara Mahallesi	23 Kasım 1884
Trablusşam	Nuri Mahallesi	30 Mayıs 1880
Trablusşam	Tarsus Karyesi	Haziran-Temmuz 1890
Safeyta	Safeyta Camii	Aralık 1887
Hısnü'l-Ekrâd	Nefs-i Hısnü'l-Ekrâd Kasabası	Kasım-Aralık 1887
Safeyta	Safeyta Kasabası	Eylül-Ekim 1898
Trablusşam	Trablus Kasabası	1897-1898
Trablusşam	İskele Kasabası	1897-1898
Trablusşam	Cemarin Mahallesi	1 Ekim 1879
Trablusşam	Tel Mahallesi	13 Eylül 1897

(Maârif Salnâmesi, 1318 H. (1900–1901 M.): 1224-1227; Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 437-438)

Safeyta ve Hısnü'l-ekrâd kazâsındaki ibtidâiler halkın yardımı ve yerel idarenin sağlamış olduğu maddi desteklerle hizmet vermişlerdir.

Kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Trablusşam'daki tüm ibtidâiler kayıtlara geçirilmediği için maârif salnâmerinde toplam 11 ibtidâi tespit edilebilmiştir. Bu ibtidâilerin 8'i Trablusşam, 2'si Safeyta ve biride Hısnü'l-Ekrâd kazâsında bulunmuştur. Kuruluş tarihine göre ilk kurulan ibtidâi 23 Haziran 1879 tarihli Trablusşam'ın Nur mahallesinde, son kurulan ibtidâi ise Safeyta kazâsında kurulmuştur.

Rüşdiyeler

Rüşdiyeler, devletin ihtiyacı olan memurların yetiştirilmesi için kurulmuş olan ortaöğretim kurumlarıdır. Adında da anlaşılacağı üzere rüşd çağındaki çocukların devam ettiği okullardır. İlk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu iken daha sonraları orta öğretim karakterine sahip öğrenim kurumları özelliğini kazanmışlardır (Kodaman, 1988: 91). Rüşdiyeler 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile Osmanlı devletinde yaygınlaşmaya başlamışlardır. İlk açıldığında eğitim süresi 4 yıl olan rüşdiyelerde, 21 Mart 1850'de *Darü'l-Maârif*'in açılmasıyla bu süre 6 yıla çıkarılmıştır. Eğitim süresi 1863'te 5, 1869'da 4 (Unat, 1964: 44), 1881'de Maârif Komisyonu kararıyla 2 yıl olarak belirlenmiş ve idadî mektepleri ile birleştirilmiştir (Kafadar, 1997: 113).

Rüşdiyeler; erkek, kız, karışık, askeri ve özel rüşdiyeler şeklinde açılmış ve bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Rüşdiyelerin programı da çeşitliliğine göre değişiklikler göstermiştir. Genel olarak bu mekteplerin, hem yüksek öğretime, hem mesleğe yönelik programları uyguladığı görülmektedir. Rüşdiye mekteplerine bir iki defa Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş ve ilm-i hal okumuş olan öğrencilerin alınması öngörülmüştür. Bu mektepte okunacak dersler ise *Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan* gibi dil; *Birgivi Risalesi* ve diğer ahlak kitapları, *hat* ve *kitab* dersleri olarak programlanmıştır. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınacaklardı. 1867'ye kadar Rüşdiyelere yalnızca Müslüman çocuklar alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmıştır (Muammer, 2002: 45; Taşkın, 2009: 248-249).

Maârif salnâmeleri ve Beyrut vilayet salnâmelerinin tamamında Trablusşamda devlete ait rüşdiye tespit edilmemiştir. Fakat Trablusşam merkezde Amerikalılara ait erkek ve kız olmak üzere iki, Fransızlara ait ise bir yabancı rüşdiyesi mevcuttu. Amerika Erkek rüşdiyesinde 30, kız rüşdiyesinde 160, Fransız rüşdiyesinde 120 erkek öğrenci bulunmakta idi. Safeyta ve Akkâr kazâlarında ise Rum Ortodoks cemaatine ait birer rüşdiye bulunuyordu (Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 427).

İdadiler

Osmanlı eğitim-öğretim teşkilâtında *idâdi* kelimesi, ilk olarak 1838'de rüşdiye mektebi açılmak istenildiğinde bu okullara öğrenci yetiştirecek olan sıbyan mekteplerine *idâdi* adı verilmişti. İdadiler, ilk olarak hazırlayıcı yahut ihtiyat sınıfları olarak görülmüşlerdi. İdadilerin bir ortaöğretim kurumu olarak ele alınması, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile mümkün olmuştur. Nizamnâmede idâdilerin açılması ve açılmasının gerekliliğinden

bahsedilerek rüşdiyelerin üstünde Sultânîlerin ise altında idâdi mekteplerine ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (Erdem, 2000: 548-555). Bu okulların yaygınlaştırılması ancak II. Abdülhamid devrinde mümkün olacaktı. 1892 yılına gelindiğinde ise taşra idâdileri 5 ve 7 yıllık idâdiler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 7 senelik idâdilerin ilk üç senesi rüşdiye, diğer 4 senesi ise idâdi derecesindedir. Beş senelik idâdilere gelince, bunların ilk üç senesi rüşdiye derecesinde olup, diğer iki senesi idâdi kabul edildi. Ancak 5 senelik idâdileri bitiren öğrencilerin şهادetnâmesine iki senelik idâdi tahsili gördükleri yazılırdı. İdâdilerin yatılı olan kısmına *Leyli*, gündüzlü eğitim kısmına ise *Neharî* denmekteydi (Kodaman, 1988: 130-132).

Trablusşam sancağında sadece merkezde devlete ait idâdi bulunmakla birlikte okutulan dersler şunlardı; *Fransızca, Malumât-ı Fenniye, Cebir, Ahlak ve Usul-ı defteri, Ulum-û Dinîyye, Coğrafya, Hıfzu's-sıhha, Tarih, Hendese, Hesap, Resim, Arapça, Hüsn-ü Hat, Türkçe ve Farsça*. Maârif salnâmelerine göre Trablusşam idâdisinin öğrenci sayısı, öğretmenleri ve hademe sayısı aşağıda Tablo-4'te gösterilmiştir.

TABLO – 4 Trablusşam İdâdisi

Tarih	Öğrenci Sayısı	Öğretmenler	Hademe
1898-1899 ⁶	70	Ulum-û Diniye, Türkçe, Hendese, Tarih Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Türkçe Mu'allimi ve Arapça Mu'allimi Hayreddin Efendi Usul-ı İnşâ Mu'allimi Abdurrezzak Efendi Hesab, Cebir, Resim Mu'allimi Tevfik Bey Usul-ı Defteri Mu'allimi Abdulaziz Efendi, Mubassır ve Hüsn-ü Hat Mu'allimi Hasan Fehmi Efendi	2
1899-1900 ⁷	59	Müdür Tevfik Efendi Fransızca, Malumat-ı Nafia ve Coğrafya Mu'allimi Tevfik Efendi Ulum-û Diniye, Türkçe, Hendese ve Tarih Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Türkçe Mu'allimi Refet Efendi Arapça Mu'allimi Hayreddin Efendi Farsça Mu'allimi Mes'udEfendi Usul-u İnşâ Mu'allimi Abdurrezzak Efendi Hesab, Cebir, Resim Mu'allimi Tevfik Bey Usul-ı Defteri Mu'allimi Abdulaziz Efendi, Mubassır ve Hüsn-ü Hat Mu'allimi Hasan Fehmi Efendi	2
1900-1901 ⁸	59	Müdür, Fransızca, Malumat-ı Fenniye, Cebir ve Ahlak Mu'allimi Halil Efendi Ulum-û Diniye, Coğrafya, Farsça ve Tarih Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Hendese, Hesap, Resim ve Coğrafya Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Arapça ve Tecvid Mu'allimi Hayreddin Efendi Ulum-û Diniye Mu'allimi Mehmed Cisir Hüsn-ü Hat Mu'allimi Hasan Fehmi efendi Türkçe Mu'allimi Ali Münir Bey Türkçe Mu'allimi Abdurrezzak Efendi Usul-ı Defteri Mu'allimi Abdulaziz Efendi Mubassır Hasan Fehmi	2
1901-1902 ⁹	255	Müdür, Fransızca, Malumat-ı Fenniye, Cebir, Ahlak ve Usul-ı defteri Mu'allimi Halil Efendi Ulum-û Diniye, Coğrafya, Hıfzu's-sıhha ve Tarih Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Hendese, Hesap ve Resim Mu'allimi Tevfik Efendi Arapça Mu'allimi Hayreddin Efendi Ulum-û Diniye Mu'allimi Mehmed Cisir Hüsn-ü Hat ve Türkçe Mu'allimi Hasan Fehmi Efendi Farsça Mu'allimi Mahmud Efendi Usul-ı Defteri Mu'allimi Abdulaziz Efendi Mubassır Hasan Fehmi	2

⁶ Maârif Salnâmesi, 1316 H. (1898–1899 M.), s. 980.

⁷ Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899–1900 M.), s. 1080-1081.

⁸ Maârif Salnâmesi, 1318 H. (1900–1901 M.), s. 1197.

⁹ Maârif Salnâmesi, 1319 H. (1901–1902 M.), s. 487.

1903-1904 ¹⁰	283	Müdür, Fransızca, Usul-u Defteri, Cebir, İlmî-i eşya, Malumat-ı Zirâiye ve Sihhiye Mu'allimi Halil Efendi Hesab, Coğrafya ve Kitabet Mu'allimi Ahmed Hulusi Efendi Hendese, Hesab ve Resim Mu'allimi Tefik Efendi Ulum-û Diniye ve Ahlak Mu'allimi Hayreddin Efendi Arapça Mu'allimi Mehmed Yemeni Ulum-û Diniye, Ahlak ve Tarih Mu'allimi Şeyh Mahmud Farsça Mu'allimi Mahmud Efendi Türkçe Mu'allimi Abdurrezzak Efendi Hüsn-ü Hat Mu'allimi ve Mubassır Hasan Fehmi	2
-------------------------	-----	---	---

Öğrenci sayısında 1903-4'de hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu yıllarda öğrenci sayısı dört kat artmış olup mevcut öğretmen sayısı da 7'den 9'a kadar çıkmıştır. Verilen dersler bakımından incelendiğinde, Ulum-û Diniye ve Ahlak dersi dışında din dersinin olmadığı, sayısal olarak nitelendirilen, cebir, hendese, hesap, derslerinin yanı sıra coğrafya, tarih, gibi sözel derslere ek olarak, Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil dersleri de verilmiştir. Öğrencilerle yakından ilgilenilmesi için mubassır (belletmen) olarak öğretmenler tayin edilmiştir.

Trablusşam'da Gayr-i Müslimlere Ait Eğitim Kurumları

Osmanlı devletinde, eğitim ve öğretimde müslümanlara tanınan haklar gayr-i müslim vatandaşlara da tanınmıştır. Bu haklar gayr-i müslim vatandaşların eğitim-öğretimde serbest bir şekilde hareket edebilmelerini sağlamıştır. Gayr-i Müslimlerin eğitim ile ilgili işlerini ruhani reisleri yürütmüşlerdir. İstanbul'un fethinden itibaren Rumlar adına *Patrik* muhatap olarak tanınmıştır. Daha sonra Ermeni ve Yahudilere de bu hak verilmiştir. Böylelikle devlet bu cemaatlerin ruhani reisleri aracılığıyla eğitim ve kültür kurumlarını, sağlık kuruluşlarını idare ve kontrol edebilmiştir. Gayr-i müslimler bu yönetimle istedikleri gibi hareket edebilme hakkına sahip olmuşlardır. Klasik dönemde kilise ve havraları birer eğitim kurumu olarak kullanılmışlardır.

Gayr-i müslimler, *Tanzimat Fermanı*'nın kendilerine getirmiş olduğu yenilik ve ayrıcalıklarla okullarını daha modern bir hale kavuşturmuş ve sayılarını da arttırmışlardır. 1856 *Islahat Fermanı*'nın ilanı ile gayr-i müslimlere eğitim-öğretim konusunda birçok haklar tanınmıştır. Azınlık ve yabancı mektepleri *Meşrutiyet Devri*'nde önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu mektepler hükümetlerin kontrolünden uzak oldukları için serbestçe çoğalmışlardır. Gayr-i Müslimlerin eğitim hakkı ile ilgili önemli gelişme ise 1867'de ilk kez Rüşdiye okullarında eğitim almalarına izin verilmesi ile olmuştur. Fakat 93 harbinden sonra askeri okullara gayr-i Müslimlerin alınması yasaklanmıştır. 1886'da Rum cemaatinden bir paşanın başkanlığında bir "*mekâtib-i gayr-i müslime ve ecnebiye müfettişliği*" kurulmuştur. Bu müfettişlik kurumu gayr-i müslimlerin okullarını denetlemekle görevlidir (Taşkın, 2009: 258).

Trablusşam sancağında resmi rakamlara göre 1908-9'da toplam nüfusun % 28,05'ini oluşturan gayr-i müslimler istedikleri mahalde serbestçe okul açabiliyorlardı. Maârif salnâmelerine göre Trablusşam'da gayr-i müslimlere ait olan eğitim kurumları şunlardı;

¹⁰ Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903-1904 M.), s. 419.

Tablo -5 Trablusşam'da Gayr-i Müslimlere Ait Eğitim Kurumları

Yeri	Adı	Cemaat	Türü	Öğrenci Sayısı		Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
				Erkek	Kız		
Trablusşam	Rum Ortodoks Mektebi	Rum Ortodoks	İbtidâî	50	---	1312	Ruhsatsız
Trablusşam	Nuri Mahallesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	250	---	----	Ruhsatsız
Trablusşam	Nuri Mahallesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	---	180	----	Ruhsatsız
Trablusşam	Er-Remle Mahallesinde Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	200	---	----	Ruhsatsız
Trablusşam	Hristiyan Mahallesinde Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	---	300	----	Ruhsatsız
Trablusşam	Beyt-i Bedran Mahallesinde Medrese-i Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	90	40	----	Ruhsatsız
Hısnü'l-Ekrâd	Gime Karyesinde Medrese-i Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	70	---	----	Ruhsatsız
Safeyta	Meşita Beyt-el Hulû Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	Rüşdiyye	140	20	1314	Ruhsatsız
Akkâr	Minare Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	Rüşdiyye	160	35	1313	Ruhsatsız
Akkâr	Zuk-ı Mükşirin Karyesi Mektebi	Rum Ortodoks	İbtidâî	51	---	1316	Ruhsatsız
Akkâr	Rahye Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	150	60	1314	Ruhsatsız
Akkâr	El-Hakur Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	50	40	1315	Ruhsatsız
Akkâr	Dir-i Delum Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	60	20	1315	Ruhsatsız
Akkâr	Cebra'il Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	80	50	1313	Ruhsatsız
Akkâr	Meşlihe Karyesinde Medresetü'l-Meskubiyye	Rum Ortodoks	İbtidâî	20	15	1316	Ruhsatsız

(Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 427-428.)

Trablusşam'da gayr-i müslimlere ait 15 okul bulunmaktadır. Bunların tamamının da Rumlara ait olduğu görülmüştür. Nüfus verilerinden anlaşılacağı üzere Müslümanlardan sonra en fazla nüfusa sahip olan Rumlardır.

eğitim kurumlarının sayısı bakımında da Müslümanları takip etmekte idiler. Rum okullarının 13'ü ibtidâi diğer 2'si ise rüşdiye idi. 13 ibtidâinin, 6'sı Tarblusşam'da, 6'sı Akkârda, 1'i ise Hısnü'l-Ekrâd kazâsında idi. 2'i rüşdiyenin biri Safeyta diğeri ise Akkâr kazasında idi. 1110 öğrenci Trablusşam, 791 öğrenci Akkâr, 160 öğrenci Safeyta ve 70 öğrenci Hısnü'l-Ekrâd kazâsında bulunuyordu. İlk açılan okul 1312 tarihinde kurulan Rum Ortodoks Mektebidir.

Okullarda toplam 2131 öğrenci bulunuyordu. Bu öğrencilerin 1371'i erkek, 760'ı ise kız öğrenci idi. Bu durumda kızların okullaşma oranının, erkeklerin yarısı kadar olduğu söylenebilir. 1371 erkek öğrencinin 1071'i ibtidâilerde eğitim görürken 300'ü de rüşdiyelerde eğitim görmekteydiler. 760 kız öğrencinin 705'i ibtidâilerde, 55'i de rüşdiyelerde eğitim almaktaydılar. Bu bilgiden anlaşılıyor ki kız öğrenciler ilköğretimi bitirdikten sonra orta öğretime devam etme oranı düşüktü. Erkek öğrencilerin orta öğretime devam etme oranı ise kız öğrencilere göre daha yüksekti.

Bölgedeki gayr-i müslim eğitim kurumları ile batılı devletler yakından ilgilenmişlerdir. Özellikle Rusya, izlemiş olduğu Ortadoğu politikası gereği bölgedeki Rum Ortodoks cemaatinin koruyuculuğunu, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren üstlenmiş bulunmaktaydı. Bu konuda Rusya, üzerine düşen görevi her fırsatta yerine getiriyordu. Osmanlı Devleti Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla, tebası olan gayr-i müslimler ile ilgili dinî, kültürel ve eğitim politikalarını da hayata geçirmeye başlamıştır. Fakat bütün bu yenileşme ve düzenlemelere karşın Rusya, Balkanlar ve Ortadoğu'da bulunan Ortodokslar ile ilgili faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. Trablusşam da bu açıdan Rusya'nın etkili olmaya çalıştığı yerlerden biridir. Hatta buradaki Rum Ortodoks cemaatinin kültürel ve eğitim faaliyetlerini denetleyecek kadar ilgili olmuştur. Özellikle Amerika ve Fransa'nın çok sayıda misyoner okulu açması, Rusya'yı böyle davranmaya sevk etmiş gibi görünmektedir. Açılan misyoner okulları ile nüfuz mücadelesine giren Rusya, bölgedeki ağırlığını korumak için çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu kapsamda Rum Ortodoks cemaatinin hamiliği kisvesi altında, Rusya devletini temsil eden üst düzey görevlileri bölgeye göndermiştir. Bu amaçla 1899'da Beyrut ve Trablusşam'daki Ortodoks mekteplerinin teftişi için *Rusya Maârif Nezâreti Müsteşarı, İsneşkof'u* Beyrut'a göndermiştir (BOA., DH.MKT., 2190-55, 16 Nisan 1899 M./5 Zi'l-hicce 1316 H.).

Yabancılara Ait Eğitim Kurumları

Osmanlı devletinde 18. yüzyıldan önce yabancı okul olarak sadece Katolik okulları bulunmaktaydı (Taşdemirci, 2001: 24). 19. yüzyıldan sonra bu durum değişmeye başlamış ve Katolik okulları dışında okullar açılmıştır. Misyonerlik çerçevesinde Suriye ve Beyrut bölgesinde ağırlıklı olarak Amerikalı ve Fransızların çalıştıkları bilinmektedir. Bu çalışmalarında Amerikalılar protestanlar, Fransızlar ise katolikler üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu çalışmalar kapsamında Trablusşam'da açılan misyoner okulları da bulunmaktadır. Aşağıdaki Tablo- 6'da bu okullar verilmiştir.

Tablo -6 Trablusşam'da Yabancılara Ait Eğitim Kurumları

Yeri	Adı	Cemaat	Türü	Öğrenci Sayısı		Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
				Erkek	Kız		
Trablusşam	Amerikan Zükür Mektebi	Amerika	Rüşdiye	30	--	1854	Ruhsatsız
Trablusşam	Amerikan İnas Mektebi	Amerika	Rüşdiye	---	160	1854	Ruhsatsız
Trablusşam	Tarsus Amerikan Mektebi	Amerika	İbtidâi	45	40	1883	Ruhsatsız
Akkâr	Menare Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	50	35	1885	Ruhsatsız
Akkâr	Şeyh Mehmed Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	57	13	1869	Ruhsatsız
Akkâr	Beyto Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	10	20	1866	Ruhsatsız
Hısnü'l-Ekrâd	İmar Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	20	5	1879	Ruhsatsız
Hısnü'l-Ekrâd	Haribe Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	60	---	1872	Ruhsatsız
Safeyta	Burç Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	40	--	1864	Ruhsatsız
Safeyta	Ayne'l-Bared Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	25	---	1893	Ruhsatsız
Safeyta	Beytü's-Sebât Karyesinde Mekteb	Amerika	İbtidâi	50	7	1892	Ruhsatsız
Trablusşam	Frer Mektebi	Fransa	İdâdi	160	---	1891	Ruhsatsız
Trablusşam	Rahiban Mektebi	Fransa	İdâdi	---	585	1870	Ruhsatsız
Trablusşam	Frer Mektebi	Fransa	Rüşdiye	120	---	----	Ruhsatsız

(Maârif Salnâmesi, 1316 H. (1898–1899 M.): 986-987; Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899–1900 M.): 1086-1087; Maârif Salnâmesi, 1318 H. (1900–1901 M.): 1205-1206; Maârif Salnâmesi, 1319 H. (1901–1902 M.): 494-495; Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.): 431.)

Tablo-6 incelendiğinde Amerikalılara ait 11, Fransızlara ait 3 okul bulunmuştur. Okulların 3'ü rüşdiye, 2'si idâdi ve 9'u ise ibtidaîdir. Amerikalılara ait 9 ibtidaî, 2 rüşdiye, Fransızlara ait 2 idâdi ve 1 rüşdiye vardı. Bu okulların tamamında ise 1450'si kız, 847'si erkek olmak üzere 2297 öğrenci bulunuyordu. Amerikalıların okullarında 667'si erkek, 865'i kız öğrenci olmak üzere toplam 1532 öğrenci var iken, Fransızlara ait okullarda 585'i kız, 180'i de erkek öğrenci olmak üzere toplam 765 öğrenci eğitim almıştır. En fazla öğrenciyi Amerikalılar sahip iken en

kalabalık okul 585 öğrencili Rahiban mektebi ile Fransızlara aitti. Kızların okullaşma oranı açısından Fransızlar daha etkili olmuşlardır. Fransız okullarında erkek öğrencilerinden fazla kız öğrenci eğitim almıştır.

Amerikan okulları Trablusşam, Akkâr, Safeyta ve Hisnû'l-Ekrâd kazasında yer alırken Fransız okulları sadece Trablusşamda yer almışlardır. Amerikalılar ilköğretim kademesinden itibaren okullar açmışken, Fransızlar ise ortaöğretim alanında faaliyet göstermişlerdir.

Kütüphâne ve Matbaa

Osmanlı Devleti'nin çeşitli dönemlerinde dinî, bilimsel ve edebiyat ile ilgili konularda kitap toplama ve kütüphâne oluşturma, geleneksel bir şekilde yapılmaktaydı. Kütüphâneleri ise genelde büyük devlet adamları, vakıflar kurmuş ve yaşatmışlardı. Maârif salnâmelerine göre Trablusşam'da sadece Akkâr kazâsının, Meşi karyesindeki kütüphânenin varlığından bahsedilmiştir. Bu kütüphânede 190 nüsha ve 345 cilt kitap bulunmakta idi (Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899–1900 M.): 1086-1087).

Trablusşam'da sadece bir matbaa olup Arapça, Fransızca ve Türkçe baskı yapabiliyordu. Sûkü'l-Haddadin mahallesinde hizmet veren bu matbaa, *el-Belega* olarak biliniyordu (Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899–1900 M.): 988-989). Anlaşıldığı kadarıyla Beyrut gibi basım ve yayım faaliyetlerinin yoğun olduğu bir merkeze yakın olması ve bu dönemde Beyrut'ta 22 adet matbaa bulunması, Trablusşam'da bir matbaa olmasını açıklar niteliktedir (Çelik, 2010: 162-165).

SONUÇ

Maârif salnâmeleri verilerine göre, Beyrut vilayetinin kuzey sancağı olan Trablusşam'da eğitim ve öğretim, Osmanlı eğitim sisteminin küçültülmüş bir modeli hükmünde cereyan etmiştir. 19. Yüzyılla birlikte yeni eğitim kurumlarının ortaya çıktığı, okul sayı ve türlerinin sancakta arttığı bir dönem olmuştur. Eğitim kurumlarının sayısal olarak artmasının yanı sıra kalitelerinin de iyileştirildiği, müfredatlarının yenilendiği görülmüştür. Vakıfların vermiş olduğu eğitim hizmetlerini, devletin planlı ve programlı olarak yürütmeye başlamıştır. Osmanlı devleti bu dönemde eğitimde sosyal devlet ilkesini benimsemeye başlamış ve bunu kısmen de olsa uygulamıştır. Trablusşam'da 10 medrese, 11 ibtidâî, 1 idâdi (devlete ait), 15 gayr-i müslim ve 14 yabancı okulu olmak üzere 51 okul tespit edilmiştir. Bu okullardan 31'i Trablusşam, 10'u Akkâr, 6'sı Safeyta ve 4'u Hisnû'l-Ekrâd kazâsında idi. Medrese, ibtidâî ve yabancı okullarının çoğunluğu Trablusşam'da iken, gayr-i müslim okulları ağırlıklı olarak Akkâr kazâsında idi.

1321 H.(1903-1904 M.) tarihli maârif salnâmesi verilerine göre medreselerde 76, Trablusşam idâdisinde 283, gayr-i Müslim okullarında 2131 ve yabancı okullarında ise 2297 öğrenci olmak üzere toplam 4787 öğrenci bulunuyordu. Müslüman okullarının sayılarında artışlar yaşanmamasına rağmen gayr-i müslim cemaatlerinin okul sayılarında hızlı artışlar yaşanmıştır. Bu artışlar bölgede çıkarları olan Rusya'nın denetim ve kontrolünde gerçekleşmiştir. Sancakta Amerika ve Fransa'ya ait yabancı okulları mevcut olduğu, bu okulların sancağın tüm kazâlarına yayıldığı ve öğrenci sayılarının fazla olduğu görülmüştür. Misyoner okullarında 2297 öğrenci bulunurken gayr-i müslim okullarında 2131 öğrenci mevcuttu bu açıdan misyoner okullarının 166 öğrenci fazla

olduğu görülmüştür. Bu nedenle yabancı okulları sadece belirli bir cemaate değil de tüm cemaatlere yöneldikleri ortaya çıkmıştır. Yabancı okullarında, hem öğrenci sayısı hemde okul sayısı bakımından Amerikalılar, Fransızlara oranla sancakta yoğunlardı. Amerikan okullarının sancağın tümünde faaliyet göstermesine rağmen, Fransızlara ait okulları sadece sancak merkezinde bulunmaktaydı. Eğitim kurumlarının yanı sıra sancakta eğitim kurumlarının vazgeçilmesi olan kütüphane ve matbaa da hizmet vermekte idi. Bu çalışma ile Maârif salnâmelerine göre Trablusşam sancağının eğitim kurumları ve yapısı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1311 H. (1893-1894 M.).
- Beyrut Vilayeti Salnâmesi, 1322 H. (1904–1905 M.).
- Beyrut Vilâyeti Salnâmesi, 1326 H. (1908-1909 M.).
- BOA., DH.MKT., 2190-55, 16 Nisan 1899 M./5 Zi'l-hicce 1316 H.
- Maârif Salnâmesi, 1316 H. (1898–1899 M.).
- Maârif Salnâmesi, 1317 H. (1899–1900 M.).
- Maârif Salnâmesi, 1318 H. (1900–1901 M.).
- Maârif Salnâmesi, 1319 H. (1901–1902 M.).
- Maârif Salnâmesi, 1321 H. (1903–1904 M.).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1312 H. (1894-1895 M.).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1315 H. (1897-1898 M.).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1316 H. (1898-1899 M.).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1322 H. (1904-1905 M.).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1327 H. (1909-1910 M.).
- Baltacı, C. (2002). Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim, Türkler, C.XI, s. 446-462.
- Baltac, C. (1976). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul.
- Behçet, M. ve Refik T. (13366). Beyrut Vilâyeti (Şimal Kısmı), Beyrut.
- Cuinet, V. (1896). Syrie, Liban et Palestine, Paris.

- Çelik, K. (2010). Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Demirel, M. (2002). Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, *Türkler*, C.XV, s. 45-60.
- Erdem, Ali R. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Örgün Eğitimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi, *Türk Yurdu*, Ankara, s.548-555.
- Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi, C.1-2, İstanbul.
- Evliya Çelebi (1993). Seyahatnâme, (Sadeleştiren: Mümin Çevik), C.9, İstanbul.
- Kafadar, O. (1997). Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Konya.
- Karpat, K. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul.
- Kodaman, B. (1988). Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara.
- Mahmud Cevad (1338). Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul.
- Nurdoğan, Arzu M. (2005). Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869 – 1922), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Orhonlu, C. (1978). Trablusşam, İA, C. XII-1, İstanbul, s.452-455.
- Sami, Ş. (1311). Trablusşam, Kamusu'l-Alam, C.IV, İstanbul, s.2298.
- Taşdemirci, E. (2001). Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.10, Kayseri, s.13-30.
- Taşkın, Ü. (2009). 1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.7, Nisan, s.244-262.
- Taşkın, Ü. (2008). Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), s.343-366.
- Unan, F. (1999). Osmanlılarda Medrese Eğitimi, Osmanlı, (ed. Güler Eren), C. V, Ankara, s. 149-160.
- Unat, F. R. (1964). Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara.